

Llibre de Baptismes II, foli 259.

Josep Ullastre: 250 anys de gramàtica catalana

Pep Balsalobre
Joan Gratacòs

El 1743 Josep Ullastre enllestia la primera redacció de la seva gramàtica catalana, segons que ha pogut establir Montserrat Anguera, estudiosa i editora de la seva obra més important des del punt de vista dels filòlegs catalans d'avui (1). Les correccions i redaccions successives d'aquella obra havien de mantenir-lo enfeinat durant una bona part de la seva vida. Aquest any que acaba, doncs, representa el 250è aniversari de la primera gramàtica de la llengua catalana de què tenim notícia. I aquest ha estat el motiu que ens ha menat a redactar la present breu notícia d'aquest banyolí il·lustre, contemporani d'una altra figura senyera del XVIII català fill de les nostres contrades: Baldri Reixac.

Relacionat amb això, i mentre aquests fulls són en premsa, se celebra a Banyoles l'11 i 12 de desembre el *Col·loqui: la llengua catalana al segle XVIII*, organitzat conjuntament per l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes (secció Francesc Eiximenis) de la Universitat de Girona i el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. El *Col·loqui* comptarà amb la participació d'especialistes d'arreu dels Països Catalans, els quals exposaran les seves recerques sobre la situació de

la llengua en els diversos territoris del domini lingüístic català (Principat, València, Illes, Rosselló i l'Alguer), els gramàtics i les gramàtiques del XVIII i els usos lingüístics en diversos àmbits socials i culturals (ensenyament, Església, llengua literària, etc.), amb l'objectiu de promoure l'encontre d'alguns dels més destacats investigadors en el tema, de facilitar les relacions entre els diferents àmbits d'estudi, d'oferir una visió de conjunt de la llengua del set-cents i de difondre'n les recerques en curs.

Esbós biogràfic

Tots els estudiosos que han parlat d'Ullastre enceten el capítol bo i lamentant les mancances documentals per establir la seva biografia. En són la causa les pèrdues que els incendis de 1936 van provocar als arxius eclesiàstics: de la Catedral, del Seminari de Girona i fins de Peralada. Poca cosa, doncs, podem dir aquí sobre aquest punt.

Sabem que va néixer el 25 d'abril de l'any 1690 a Banyoles i que el seu nom és Josep Ullastre i Llopis. Anguera afirma que, pel que ha pogut consultar, era d'origen humil: primer dels sis fills d'un teixidor i nét d'un moliner de Banyoles. Probablement degueren treballar a la vall del Terri, alesh-

res un centre industrial amb molts molins, per a la fabricació d'un paper que s'exportava a diversos llocs, per al gra o per a la transformació d'altres matèries primeres. El pare l'institueix hereu universal el 28 de gener de 1732, quan tenia quaranta-dos anys.

Havia cursat estudis al Seminari de Girona i va obtenir el benefici de «domer curat nomenat de Morasach» (veïnat de Peralada). Assolit el títol de doctor en Sagrada Teologia, el 27 d'abril de 1740 era nomenat examinador sinodal del bisbat de Girona, càrrec que encara mantenia l'any 1758.

El 8 d'abril de 1762 moria a Peralada.

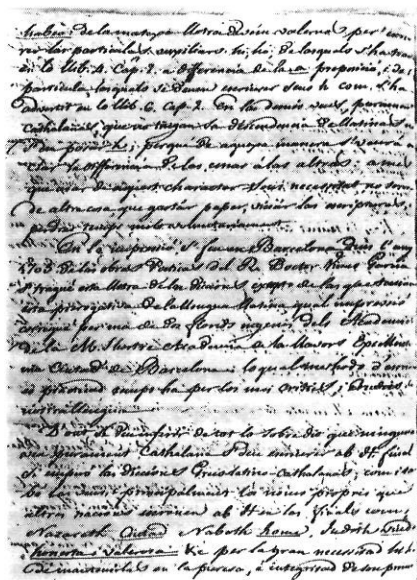
La Gramàtica catalana

La gramàtica d'Ullastre és la primera gramàtica de la llengua catalana. La primera que admet aquesta denominació sense cap mena d'objecció (2). Miquel i Vergés havia dit que va ser el «primer esforç –tant se val que resultés fallit– per a una unificació» (3).

Diverses notícies documentals menen Anguera a establir que Ullastre va fer una primera redacció enllestida al voltant de 1743 i que el 1753 Ullastre mateix va fer-ne una còpia. Posteriorment, va introduir-hi un seguit de modificacions sistemàtiques (cap a una ortografia més fonètica i la introducció de grafies etimològiques). En conservem tres manuscrits: dos (mss. 756 i 2362, ambdós de la BC) que reporten la primera redacció i un (ms. 176 de la BC) que en recull la segona.

Mentre que altres reflexions lingüístiques de l'època es referien únicament al lèxic, és justament aquesta intenció de fixar l'idioma per rehabilitar-lo que el mena a un tractament global de la llengua. Ullastre fa propostes sobre qüestions d'ortografia, morfologia i sintaxi.

Fent una avaluació global de l'obra, Mila Segarra ha posat de manifest la «ignorància gramatical d'Ullastre» i la seva «mala orella» (4). Els «fracassos» de la *Gramàtica* serien diversos: no suprimir grafies que resultaren supèrflues en català, o la invenció de nous signes (x qû) sense gaire encert, o bé escriure el so [tj] de tres maneres diferents (tg, tj i tx) i, encara, no saber aplicar amb mesura i correcció algunes de les seves solucions (proposava una -g en els mots que podien entrar en contra-

Reproducció facsímil del foli 70v del ms. A de la Gramàtica Catalana.

dicció amb la derivació, i així escrivia «reg», obligat pel mot «regar»). La seva «incompetència fonètica» li feia escriure *fatx* perquè hi havia el mot *fatxada*. Tot això no li permeté de crear una ortografia clara i senzilla.

Sigui com sigui, la *Gramàtica* d'Ullastre és una obra molt pensada, com ho proven les modificacions que va fer entre les dues redaccions que hem esmentat. Com a exemples podem citar la generalització de l'ús de l'apòstrof, la introducció de la l·l, la x trencada per representar el fonema /ks/, les grafies *elû* per la pronúncia de la u semivocàlica en mots com «qüestió», l'ús de la grafia ç, etc. En canvi, presenta vacil·lacions en alguns aspectes concrets, com en les neutralitzacions t-d o tj-tx.

De totes maneres, la d'Ullastre és una proposta de normativització fonètica (si més no, suposadament fonètica) i no gens confusional (la introducció d'algunes de les grafies esmentades obeeix a aquestes dues raons). Però, a més, també és etimològica. El pes del llatí en la reflexió lingüística de l'època era important. Algunes propostes són fetes tenint molt present la procedència dels mots: la conservació de la -d final en els gerundis, com en llatí; l'ús de la ç per respecte a l'etimologia, etc. Però juntament amb els models llatins, aquests autors tenien els models castellans. Això el fa renunciar a solucions estranyes no només al llatí, sinó també

al castellà (substitució de la grafia ny per la ñ, simplificació en -c de la -ch final, però no hi renuncia en mots derivats directament del llatí i grec, tals com *caritat*, *Michel* o *philosoph*).

Tots aquests supòsits fan que Ullastre se'n mostri com a antitradicionalista i que la seva proposta es contraposi als usos lingüístics de notaris i jutges (més tendents a la conservació d'uns esquemes ja establerts) i a les solucions dels gramàtics valencians (menys propensos, en general, a innovacions). Tot amb tot, conserva algunes solucions tradicionals (el cas ja esmentat de la ç, o l'ús de la z, que té l'encert de no perpetuar les vacil·lacions entre s i z intervocàliques). Algunes de les solucions proposades per Ullastre (com aquesta última, i altres que hem vist abans) coincideixen amb les propostes fabrianes.

Finalment, en el compte dels mèrits podem afegir encara que va tenir l'encert d'utilitzar els derivats per fixar algunes grafies, d'establir l'ús de la i com a conjunció copulativa, etc.

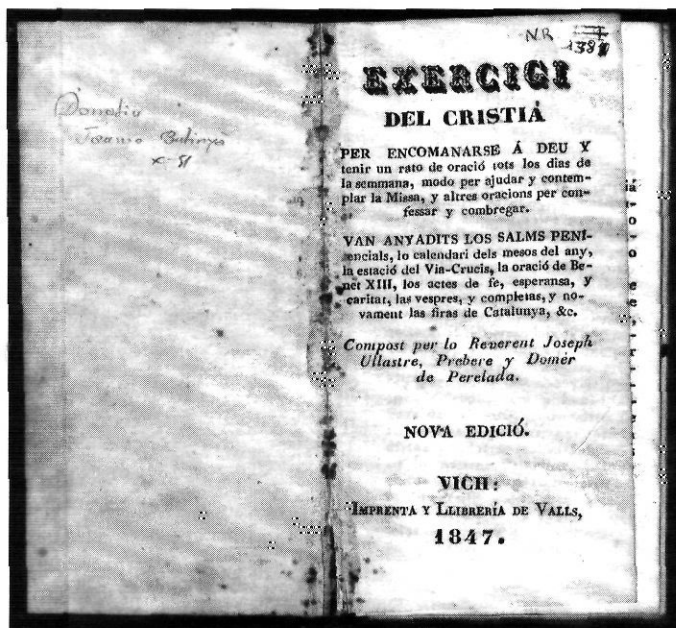
A més de les innovacions ortogràfiques o morfològiques, la *Gramàtica* aporta noves idees en altres aspectes. Un d'aquestes és el de la genealogia del català. Segons Ullastre, és descendent directe del llatí (a l'època hi havien teories bastant diferents, sovint inversemblants, sinó estrafolàries). Altres afirmacions seves, en canvi, segueixen les opinions dels antics i de contemporanis seus, com ara quan afirma que l'arameu es parlà al Principat, abans que el llatí, o bé quan diu que l'origen de la diversitat lingüística és a la bíblica Torre de Babel, lloc comú de les reflexions lingüístiques en aquells anys.

Un Ullastre lletraferit i devot

Per bé que la gramàtica ullastriana és el motiu pel qual Ullastre ha tret cap en aquest paper, no volem deixar de retreure molts altres aspectes, ben diversos, de les inquietuds literàries i del zel pastoral del banyolí.

Ullastre posseïa una formació intel·lectual prou àmplia i sedimentada. Només cal llegir el pròleg de l'*Exercici del cristià*, llibre que comentem a continuació, per tal de constatar una erudició religiosa notable. Així mateix, les fonts a què va acudir per confeir la gramàtica són ben remarcables, tant en el vessant de la història de Catalunya i de les teo-

Portada d'una edició de l'Exercici del cristià (Vic 1847)

ries sobre l'origen i evolució de la llengua catalana (Ramon Muntaner, Jeroni Pujades, Francesc Tarafa, Flavi Josep-hus, Francesc Calça, Gaspar Escolano, Andreu Bosc...), com en el pròpiament gramatical (fa referència explícita a Priscia, Quintilià, Ciceró, Sili Itàlic, Suetoni, Virgili, Titus Livi, Sèneca; al·ludeix a Ambròs Calepí, Joan Lacavalleria, Domènec Ursaya i Antonio de Nebrija). Montserrat Anguera recorda com, donada la intenció didàctica de la gramàtica, Ullastre fonamenta la seva tasca en la metodologia de Port-Royal.

Miquel i Vergés va donar a conèixer unes «Notícies del autor i sas obras», anotacions manuscrites anònimes, que va trobar dins d'un manuscrit de la gramàtica d'Ullastre i que ens il·lustren una altra faceta del nostre autor: Ullastre havia compilat «una col·lecció de poesies catalanes de diferents autors, especialment, de las obras Poètiques del Dr. Francisco Fontanella». L'obra ve dividida en sis parts, seccions o «Llibres»: els cinc primers contenen obres de Fontanella i el sisè conté, a més, obres d'Agustí Eura, d'altres dos autors desconeguts per nosaltres, una versió d'una heroida ovidiana, probablement del mateix Eura, i «vàries traduccions al Català que van adjuntades al fi de la Eneida de Virgili, feta per lo Dr. J. U. ab algunas Poètiques [=poesies], entre estas un Romans a la vinguda de Carlos III de Nàpols a Barcelona per Rey de España en lo añ 1759». Hem d'entendre que va fer alguna prova de traducció del final

del poema virgilià? O potser al·ludeix a unes versions de no sabem quins originals, disposades en el manuscrit a continuació de l'«Eneida»? Les poesies a què fa referència al final, romanç a Carles III inclòs, són seves? Malauradament aquest manuscrit no ha estat trobat.

En aquestes «Notícies» s'afirma encara d'Ullastre que «féu una traducció dels «Diàlogos» de Lluís Vives escrita segons las reglas que en sa Gramàtica estableix y orthographia; la traducció en català és per torn; y va adjuntades la vida y recomendació de la obra de Lluís Vives y sols [mots il·legibles] uns fragments y adnotacions per cadascuns dels Diàlogos per sa major intel·ligència; unas Reglas pera colocar l'oració llatina segons la eloqüència ciceroniana ab un nou índice dels vocables llatins de la mateixa obra ab significads catalans».

Relacionat encara amb l'activitat de traductor, Anguera esmenta que va traduir la *Imitació de Crist*, i, finalment, el mateix Ullastre, al pròleg de la *Gramàtica*, esmenta un «Llibret que ting compost de las exel·lencias d'esta Santa Casa», ço és, del santuari del Collell, que no s'ha trobat.

L'Exercici del cristià

El nostre domer curat de Peralada, però, va ser molt més conegut al seu temps pel fet d'haver estat l'autor d'un llibre de pietat popular que va tenir una gran difusió en els segles XVIII i XIX;

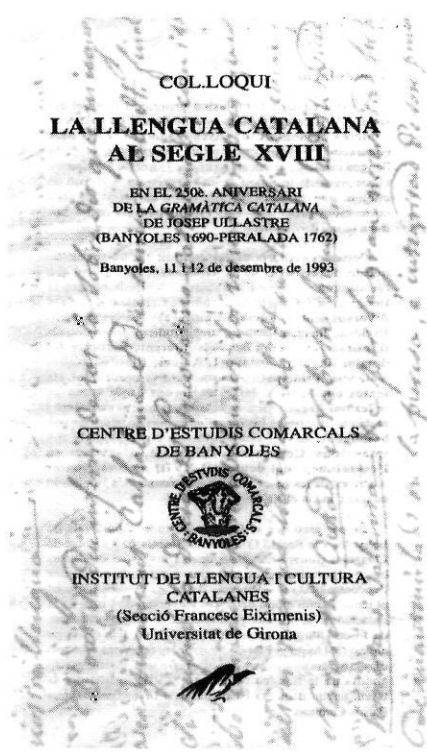
l'Exercici del cristià. Aquest llibre s'inscriu dins del gènere de literatura religiosa popular de manuals de vida i de conducta cristiana, un gènere que, en català al Principat, va gaudir d'una vitalitat considerable des del final del XVII. El manual que sobre literatura del segle XVIII va redactar Antoni Comas dona abundoses notícies sobre la qüestió (5). Podem estalviar-nos de donar la relació del contingut del que va compondre Ullastre: per tal de tenir-ne una primera idea n'hi ha prou de llegir el títol sencer, p. e., de l'edició de Francesc Generes (Barcelona, s.d.; Marià Aguiló, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid 1923, núm. 582): *Exercici del Chistia per encomanarse a Deu, tenir un rato de Oració tots los dias; ajudar y contemplar la Missa; y Confessar, y Combrregar; ab diferentes oracions, per recorrer en les necessitats a Deu N. Sr., a Maria Santíssima, y alguns Sants de particular devocio. Juntament ab altres Exercicis per instruir als Fills de Familias; disposarse a be morir; asistir als Agomizants; y pregar per les Animas & c. Per lo Rt Joseph Ullastre Prevere, y domer de Perlada* [sic]. El títol de l'edició que il·lustra aquestes pàgines permet de completar la informació. Una bona mostra, a més, de la pietat popular del XVIII.

Aquest «llibret» de devoció (imprès gairebé sempre en dotzau, manejable i per dur-lo sempre damunt, a la butxaca, etc., però prou gruixut: entre 400 i 500 pàgines) va gaudir, com hem dit, d'una popularitat extraordinària arreu del Principat fins a mitjan segle XIX. De fet, va conèixer les planxes de gairebé totes les ciutats catalanes que disposaven d'impremta. Aguiló dona notícia de 28 edicions entre c. 1760 i 1852 (*Catálogo*, núms. 582-609), nou de les quals són fetes a la ciutat de Girona (Agustí Figaró s/d, Bro 1764 i 1793, Oliva 1772, 1780, [1782], 1785, 1817 i 1824). En conjunt, n'hi ha d'haver alguna més de la qual Aguiló no va donar notícia.

Jordi Rubió n'esmentava una primera edició, que no va veure, amb una censura datada de 1733 a Girona, i n'havia descrit una segona edició, de 1740, «addicionada i corregida», segons els preliminars (6). Les correccions van consistir, fonamentalment, en l'aplicació de l'ortografia «segons lo nou methodo de la Grammatica i Ortographia en extens de la Llengua

Catalana que ha compost lo mateix author, i espera donar dins breu temps a la llum pública, logrant en esta impressió lo que no pogué en la primera». D'aquests mots d'Ullastre es desprèn que devia tenir avançada, gairebé enllestida, la *Gramàtica* ja el 1740 (primera redacció que, com ha estat dit, clouria el 1743) i que tenia previst de comanar-la a l'estampa en «breu temps», cosa que no va poder ser ja que ha romàs inèdita fins als nostres dies.

Contràriament al pobre conreu de què va gaudir en els àmbits cultes, n'hi ha prou de fullejar el manual esmentat de l'Antoni Comas per adonar-se que, en aquesta època (de fet, des de finals del segle XVII i fins ben bé mitjan XIX), va ser precisament en l'àmbit en què s'insereix l'*Exercici del cristià*, el de la literatura religiosa popular, on la llengua catalana va mantenir una vitalitat ben sòlida. Òbviament, els sectors socials als quals aquestes impressions anaven adreçades hi obligava: els amplis sectors populars, monolingües catalans (7). En el cas que aquí tractem, però, el destinatari condicionava, a més de la llengua, l'estil: el text d'Ullastre és una bella mostra d'estil planer, sense artificis retòrics detonants. La llengua és espontània, de sintaxi lineal, sense cultismes i al més sovint recull trets de la llengua col·loquial i expressions i locucions

Portada del tríptic de la convocatòria del Col·loqui: la llengua catalana al segle XVIII, amb motiu del 250è aniversari de la Gramàtica catalana

populars. Hi ha castellanismes, no cal dir-ho, però són de caire col·loquial, la majoria d'ús corrent encara avui. Alleugerida d'artifici literari, el cultisme d'arrel castellana no hi té cabuda com en la llengua literària culta (8).

També va ser Jordi Rubió qui va remarcar l'interès literari d'unes traduccions d'himnes litúrgics i devocions llatines incloses en l'*Exercici del cristià*: la de l'*Stabat Mater* i el *Dies irae*, «dels responsos de sant Antoni i de sant Andreu Avel·lí, l'*Antífona a Sant Libori*, les explicacions metrificades del *Via Crucis*, etc.». Heus-ne aquí un fragment de la versió de l'*Stabat Mater*, reproduïda de l'edició que figura a la il·lustració (en regularitzem l'ús de majúscules i la puntuació):

STABAT MATER DOLOROSA

Estaba molt dolorosa
la Mare, triste y plorosa,
mirant á son Fill en Creu.
De la qual la anima trista
traspasá en aquesta vista
una espasa molt cruel.
O, quant estaba afligida
la que es sempre benehida
y Mare del Redemptor!,
la qual tremolant sentía
las penas grans que patía
lo Fill amat de son cor.
Qui será que sens plorar
puga la Mare mirar
en aquest tan gran torment?

Pep Balsalobre és filòleg. Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la UdG
Joan Gratacòs és filòleg.
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

NOTES

- (1) Montserrat ANGUERA, «Introducció» a Josep ULLASTRA, *Grammatica catalana*, estudi i edició crítica Montserrat ANGUEIRA, Barcelona, Bibliograf, 1980, pàgs. VII-LXVIII.
- (2) La *Grammatica catalana breu y clara...* de Llorenç Cendrós (1676) no és tal, sinó una gramàtica llatina explicada en català. Altres provatures anteriors a la d'Ullastre són molt incompletes, parcials i deficients.
- (3) Josep M. MIQUEL i VERGÉS, «La filologia catalana en el període de la Decadència», *Revista de Catalunya*, 1938 [reed. Barcelona, Crítica, 1989, pàg. 95]. L'intent de proporcionar un text didàctic que unifiqués la llengua el declara l'autor (pàgs. 2 i 3 de l'edició d'Anguera esmentada):
«Aquí t'offeresc una GRAMMATICA CATHALANA, que consisteix en un nou *Methodo per'aprendrer i escriurer correctament* la tua Llengua [...] Lo veurer tanta diversitad en la loquiela é igual i major encara en l'escriptura me representá un impossible de regular ab positius preceptes nostre Dialecto, oeró, proposandsem lo desitj universal de veurer en nostra Provincia una Grammatica Cathalána per esser notorias las

utilitads ne reportan las Nacions que tál the-sór tenen, m'aním per esta empresa...».

- (4) Mila SEGARRA, *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona, Empúries, 1985, pàgs. 86 i 91.
- (5) Antoni COMAS, *Història de la literatura catalana*, IV, Ariel, Esplugues de Llobregat, 1972.
- (6) Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Literatura catalana* dins Guillermo DÍAZ-PLAJA, dir., *Història general de las literaturas hispánicas*, V, Barcelona, Barna, 1958 [trad. cat. *Història de la literatura catalana*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, pàg. 51].
- (7) No oblidem, però, que no sempre havia estat així: nombrosíssims són els casos de predicació alambinada i en castellà de la mà de clergues catalans. Els assistents, delerosos per presenciar aquesta mena de manifestacions barroques, embadocats per l'entonació histriònica i la gestualitat espectacular, en sortien, però, dejuns de doctrina, com diu algun afuat esperit crític de l'època.
- (8) «Pux la raó persuadéx no n's apropiém diccions estrangéras sinó en cas n's ne faltassen de proprias» dirà Ullastre a la *Gramàtica*,

«Confesso valermè à be que à tart- de vocables de altres llenguas, à falta dels propis de nostra, per a introduirlos com à me's sonoros, traça ab que los Benjamins de Apolo [=els poetes] an engrandits tots los Idiomas», havia dit, un xic contradictòriament, Josep Romeguera el 1681; «Y per a obviar ultimament a algunas objeccions podan ferme Poetas imperits o autrement de contrari sentir en reglas de Poesias, advertesc [...] que uso alguns termes que aparexen derivats de altres idiomas, y molts realment ho son. Lo que no sentan be alguns escrupulosos: pero me apar que tenen poca raho: perque encara que havem de apreciar als bons termes propis antichs del idioma [...]. Y ja que sia tan convenient ampliar al idioma, sento que és millor usar dels termes propriissims de altres idiomas que inventarne de nous temerariament; usantlos pero a nostra moda, sò es, Cathalanizantlos». acabava de dir, cap a 1725-1730, Agustí Eura. Els dos darrers pretenien embelir amb cultismes la seva llengua literària: fet i fet, el mateix que havien fet els literats del nostre segle XV, la qüestió és que aquests els manllevaven del llatí mentre que aquells ho feien del castellà.